

УДК 62(09)

Л.Ю. НОНІК, Л.Р. ФОМІНЕНКО

**Високопічська домна – пам'ятка металургії
Житомирського Полісся**

Досліджено основні етапи розвитку металургії на Житомирському Поліссі. Показано важливу роль у процесі становлення металургії України Високопічського чавуноплавильного заводу, залишки доменної печі якого є історичною пам'яткою, що збереглася до наших днів.

Ключові слова: металургія, залізо, болотна руда, домна, доменна піч, завод, пам'ятний знак

Загальновідомо, що вже у період Київської Русі виробництво заліза було поширене на значній території України. Виробництво заліза тоді зосереджувалося, в основному, в сільських поселеннях. Головний район виплавки заліза Х–ХІІ ст. – це територія сучасної Житомирщини, де у багатьох місцях знайдені залишки залізоплавильного виробництва того часу [1]. Вироблялося залізо з місцевих болотних руд у басейнах річок Гнилоп'ять, Гуїва, Кам'янка, Тетерів, Тня, Уборть й інших, – про це свідчать дослідження давньоруських городищ ХІІІ ст., зокрема, городища біля с. Райки в долині р. Гнилоп'ять поблизу Бердичева. Академіком Б.О. Рибаківим було визначено, що залізо тут «варилося» у плавильних горнах сиродутним способом при температурі 700–800° С. Внаслідок досить низької температури, яку стародавнім металургам було важко підвищити, вагома частка заліза часто залишалася в руді, утворюючи багато шлаку («жужеля», «жужла») [2]. У ХІV–ХV ст. в рудній справі українського Правобережного Полісся почалося застосування колеса водяного млина. Це зумовило збільшення сиродутних печей і механізацію низки виробничих процесів, унаслідок чого підвищилася якість отриманого заліза. Сприятливі умови – значні поклади болотних залізних руд, великі ліси, численні річки створили базу для розвитку залізобного промислу на Поліссі. Найбільшим районом його зосередження стала територія навколо Житомира, де залізобні підприємства створювали цілий каскад (Висока Піч, Дениші, Житомир, Троянів й інші) [3]. Вони групувалися по річках Ірша, Тетерів та їхніх притоках, по р. Тні – притоці р. Случ, по верхів'ях р. Уж й інших. У ХVІ–ХVІІ ст. виникли рудні Висока Піч і Годиха, Андріївська, Бистрицька, Денишівська, Малинська, Підлубецька, Троянівська й інші рудні. У другій половині ХVІІ ст. їхня кількість значно зростає. Цьому сприяло зростання військової могутності Російської держави, на забезпечення якої працювала, у т. ч. й українська економіка. На початок ХVІІІ ст. на Житомирському Поліссі налічувалося близько 200 рудень, кожна з яких у середньому давала на рік 30–40 т заліза.

Протягом ХІV–ХVІІІ ст. у Європі виникає й отримує розвиток доменне виробництво, що передбачало спочатку виплавку чавуну, а вже потім пере-

робку його на залізо [4]. Доменні мануфактури (заводи), порівняно з руднями, були новим, вищим етапом у розвитку чорної металургії. Такі підприємства значно переважали за об'ємом виробництва металу, кількістю робітників, мали більш удосконалену організацію праці, кращу технічну оснащеність [5].

Найперша домна в Україні була збудована у 1773 р. в Чуднівському маєтку кн. К. Понінського. Її було розміщено на території колишньої Висопічській рудні (заводу) на березі р. Тетерів. Незабаром тут уже працювало 2 домни. Населений пункт, що виник біля заводу, назвали Високою Піччю (зараз село в Житомирському районі Житомирської обл.). Будували поселення запрошені кн. К. Понінським сілезькі робітники, частково – поліські та російські майстри. Завод переробляв руду, яку отримував із ближніх рудень, що розміщувалися навколо сіл Буки, Глибочок, Заможне, Старошийка й інших (уміст заліза в цих рудах становив 25–40 %) (рис. 1).

Після банкрутства кн. Понінського і Чуднівський маєток, і чавуноливарний завод дісталися крупному магнату-промисловцю П. Потоцькому, який

Рис. 1. Залізрудні промисли XVI–XVIII ст.ст. на території нинішнього Житомирського району Житомирської області: (родовища залізної руди) – 1) Буківське, 2) Ульянівське, 3) Заможнянське, 4) Глибочанське, 5) урочище «Рудокопи», 6) урочище «Нові Доли»; (доменні заводи) – 1) Денишівський, 2) Висопічський; (рудні) – 1) Старошицька, 2) П'ятецька, 3) Городищенська, 4) Троянівська, 5) Корчацька (відтворено за [6])

був тісно пов'язаний із чорноморською «Компанією Східної Торгівлі». Потім завод перейшов до варшавського банкіра Ф. Кабріта, за яким він числився до 1790 р. Коли збанкрутував Ф. Кабріт, завод перейшов під керівництво польської адміністрації.

У 1797 р. продукція заводу складала 180 т чавуну і заліза [6]. На початку ХІХ ст. завод (рис. 2) опинився в руках одного з найбільш крупних магнатів Волині – графа Іллінського, який відновив роботу заводу в 1830 р.

За описом Бунге [7], підприємство у 1850 р. складалося з невеликої домни та вагранки для виплавки чавуну (рис. 3). Завод працював за допомогою водяного двигуна, що обмежувало виробничий період домни 5–6 місяцями (восени та навесні). На заводі працювало 56 робітників, з них 50 осіб були «вільними людьми», які оселилися на поміщицькій землі, решта – кріпаки.

Завод виготовляв деталі до млинів, молотарок, обладнання для винокурних і цукрових заводів, а також різні побутові речі з чавуну. В 1840 р. продукція заводу оцінювалася у 9 тис. руб. У наступному десятилітті кількість продукції зменшується. На початку 1860 р. зростає до максимуму (32 т), а в 1865 р. знову знижується – до 10 т. На цей час працювало тут лише 16 робітників. Урятував від закриття

Рис. 2. Чавуноплавильний корпус колишнього Високопичівського доменного заводу, фотографія 1936 р. (відтворено за [5])

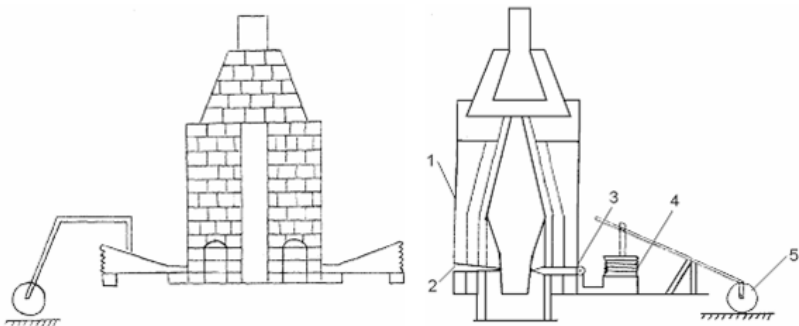

Рис. 3. Будова доменної печі (кінець ХVІІІ ст.): 1) шахта, 2) лютка, 3) фурма, 4) повітрорудні міхи, 5) водяне колесо (відтворено за [6])

завод підйом промисловості у 1870 р., хоча в цьому році продуктивність заводу ще була малою (табл. 1).

Таблиця 1

Продуктивність Високопільського заводу (1870-ті роки)
(за даними Музею природи Житомирського
обласного краєзнавчого музею [9])

Роки	Продукція, т	Роки	Продукція, т
1871	100	1875	66
1872	93	1876	57
1873	69	1877	49
1874	25	–	–

Перелом у житті старого заводу відбувся в 1878 р., коли «Товариство Денишівських заводів» взяло в оренду Високопільський завод для забезпечення чавуном більш потужного Денишівського. Завод у Високій Печі був перебудований і розширений. У 1879 р. стає до ладу нова домна, помітно зростає випуск продукції (табл. 2).

Таблиця 2

Продуктивність Високопільського заводу (1880-ті роки)
(за даними Музею природи Житомирського
обласного краєзнавчого музею [9])

Роки	Продукція, т	Кількість робітників
1879	385	24
1885	1433	90
1891	1192	80

Але підприємство все ж проіснувало недовго. Його долю вирішило виснаження покладів місцевої руди. В 1891 р. завод припинив роботу.

Удячні земляки свого часу поставили на місці (орієнтовно – з правого боку мосту через р. Тетерів на автомобільній трасі Хмельницький–Житомир, за 250 м нижче відгалуження шляху на м. Баранівку), де була перша українська доменна піч, пам'ятний знак (рис. 4). На сьогодні достеменно не відомо з чієї ініціативи, на які кошти і коли саме його було відкрито, а також, чи взагалі цей знак був єдиним. За спогадами мешканців с. Висока Піч (зокрема, колишнього директора місцевої середньої школи Г.А. Олійника), з незрозумілих причин у 1960-ті роки пам'ятку було демонтовано й відправлено на металобрухт. Одна з імовірних версій ліквідації пам'ятного знака, яку найчастіше можна почути у селі – він заважав розширенню автотраси та будівництву нового мосту через р. Тетерів.

Гарним свідченням того, що у Високій Печі був металургійний завод, є експозиція музею історії села у місцевій загальноосвітній школі № 2 I–III ступенів, де провідне місце займають експонати технічного спрямування. Музей має макет доменної печі, на стендах показано процес тодішнього металургійного виробництва. За експонатами музею можна прослідкувати історію розвитку процесу виготовлення заліза. Також тут представлено багато технічних зразків, що мають відношення до сільськогосподарської галузі села, зібрано побутові технічні вироби різних часів, знайдені на території села.

Загалом, на Житомирщині існує понад 80 населених пунктів, що мали свого часу відношення до виробництва чавуну та заліза. Серед них домінує с. Висока Піч. Бажано було б надати місце, де розташовувалася перша українська домна (деякі рештки її збереглися), статусу пам'ятки історії науки

Рис. 4. Пам'ятний знак на місці, де розташовувалася перша доменна піч України (фотографія з експозиції Музею історії села Висока Піч). Напис на табличці: «На цьому місці в 1773 р. була заснована і працювала перша доменна піч на Україні. Від цього пішла назва села Висока Піч»

і техніки й відновити меморіальний знак, що так незрозуміло зник зі свого місця. Але не можна забувати й про такі населені пункти, як с. Смільчине, с. Кропивня Новоград-Волинського району, с. Дениші Житомирського району й інші, де існували досить потужне, як для свого часу, плавильне виробництво (наприклад, завод у Кропивні на початку XVIII ст. виготовляв ядра для російської армії) [8]. Було б правильним після проведення досліджень надати й цим залишкам залізорудного виробництва статусу пам'яток.

Джерела та література:

1. *Анісімов Ю.О.* Нариси історії використання та вивчення родовищ залізних руд на Україні до 1861 р. // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1970. – Вип. 11. – С. 83–97.
2. *Рыбаков Б.А.* Ремесло древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с. – С. 127.
3. *Анісімов Ю.О.* Вказана праця; *Krzywicki J.* Żytomierz // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: Wieku, 1895. – Т. XIV. – S. 901–913.
4. Доменное производство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bse.sci-lib.com/article031710.html>. – Назва з екрана (06.12.2011).
5. Развитие металлургии в Украинской ССР / З.И. Некрасов, Ю.А. Анисимов, В.В. Врублевский и др. – К.: Наук. думка, 1980. – 959 с. – С. 38.
6. *Гнип П. І.* Розвиток металургії на Україні в XVII і XVIII ст. // Нариси з історії техніки. – 1956. – Вип. 3. – С. 75–94.
7. *Бунге Н.* Исследования о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа: О добычании руды и выплавке из нее чугуна и железа. – К., 1856. – 93 с.
8. *Анісімов Ю.О.* Вказана праця; *Ваховський В.* Поділ Звягельського ключа у XVIII–XIX століттях [Електронний ресурс] / В. Ваховський. – Режим доступу: http://www.zvyagel.com.ua/2008_21/21_history.html. – Назва з екрана (14.12.2011).

Nonik L.Yu., Fominenko L.P. Vysokopечская домна – памятник металлургии Житомирского Полесья

Исследованы основные этапы развития металлургии на Житомирском Полесье. Показана важная роль в процессе становления металлургии Украины Високопечского чугуноплавильного завода, остатки доменной печи которого являются исторической достопримечательностью, сохранившейся до наших дней.

Ключовые слова: металлургия, железо, болотная руда, домна, доменная печь, завод, памятный знак.

Nonik L.U., Fominenko L.P. Vysoka Pich blast furnace is a memorable sign of Zhytomyr Polissya

The basic stages of the development of metallurgy in Zhytomyr Polissya are investigated. An important role of Vysoka Pich iron-smelting plant in the making of metallurgy of Ukraine, the blast furnace remains of which are of historical value and were saved to our days is shown.

Key words: metallurgy, iron, bog ore, blast furnace, plant, memorable sign.

Подано до друку: 06.03.2012 р.